

7. Ingrao Charles. The Habsburg Monarchy 1618–1815. / Ch. Ingrao. – Cambridge University Press, 1994.

8. *One Thousand Years. A Concise History of Hungary* / Eds. Hanák Péter – Corvina, 1988.

9. Pauliny Eugen. *Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť*. / E. Pauliny – Bratislava, 1983.

10. *Povijest hrvatske književnosti*. – Kn. 3. – Zagreb: Liber, Mladost, 1974.

11. *Tazbir Janusz. Reformacja w Polsce. Szkice o ludyach i doktrynie*. / J. Tazbir. – Warszawa, 1993.

Надійшла до редколегії 11.09.09.

УДК 378 (477)

О. О. Драч

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

**ВИЩА ОСВІТА ЯК ЗАСІБ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЖІНОЦТВА
НАДНІПРЯНЩИНИ В УМОВАХ МОДЕРНОГО ЧАСУ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)**

Розглядаються ментальні трансформації жіноцтва Надніпрянщини в умовах модерного часу, що виявляється в активному прагненні до наукового знання та вищої школи. У центрі уваги морально-психологічні аспекти реалізації дівочого інтелектуального потенціалу.

Ключові слова: ментальність, жіноча освіта Надніпрянщини, інтелектуальний потенціал, модерний час.

Рассматриваются ментальные трансформации женщин Надднепрянщины в условиях современного времени, которое проявляется в активном стремлении к научному знанию и высшей школе. В центре внимания морально-психологические аспекты реализации девичьего интеллектуального потенциала.

Ключевые слова: ментальность, женское образование Надднепрянщины, интеллектуальный потенциал, современное время.

The article traces the high education as a method of selfrealization for women intellectual potention of the Naddnipyanschyna in the modern times.

Key words: high education, Naddnipyanschyna, selfrealization, intellectual potention.

Пріоритетність соціальних функцій жінки-матері та її ролі в оновленому українському соціумі, важливість створення владою гідних умов для якнайкращого виконання нею воістину божественної місії в цьому світі актуалізують жіноче питання. Буде вельми корисним осмислення досвіду взаємодії влади та суспільства з розв'язання проблем освіти та виховання «слабкої» статті та формування вищої жіночої освіти Наддніпрянської України в умовах модернізації економічного та соціального життя.

Питання з історії жінок та жіночої освіти постійно перебувають у полі зору українських та зарубіжних дослідників. Цікаві джерелознавчі та історіографічні підходи використовує німецька дослідниця Біанка Пієтров-Енкер для вивчення російських «емансипе» [1]. Надзвичайною активністю у вивченні теми вирізняються сучасні російські науковці, що підтверджує низка ґрунтовних та цікавих монографій [2]. В Україні так само спостерігається зростання інтересу до питань історії жінок, їхньої освіти та виховання, що засвідчує низка публікацій [3]. Першою спробою узагальнення досвіду роботи вищих жіночих курсів у Києві стала монографія Катерини Кобченко [4]. Науковці розширюють напрямки дослідницького пошуку, активно вивчають роль громадськості в культурно-просвітницькому русі, втім переважно на регіональному рівні. У цьому контексті доцільно комплексно, застосовуючи антропологічний підхід, проаналізувати проблему можливостей реалізації інтелектуального потенціалу жіноцтва України у період модерного часу.

Метою даної розвідки є з'ясування мотиваційних чинників дівочого контингенту Наддніпрянщини до вищої освіти в умовах модерного часу (друга половина XIX – початок XX ст.). Основна увага приділяється реконструкції повсякденної навчальної атмосфери та морально-психологічного стану жіночої молоді, що обрала шлях вищих знань.

Пригнічення інтелектуальної свободи, а також той факт, що представники інтелігенції не залучалися до розв'язання політичних проблем Російської імперії, розглядалися у середині XIX ст. як основні причини відсталості країни. Найголовнішим ворогом інтелектуали вважали пануючу тупість та апатію, в якій країна потрапила через неосвіченість народу. Саме у поширенні освіти і науки вбачали передумови як особистої свободи, так і суспільного прогресу. Рівень розвитку індивідуальності людини розглядався як міра всіх речей. Найгостріша критика традиційних уявлень зазвучала, коли в центрі

дискусій опинилась жінка. Логічна відповідь щодо іншого шляху для нового покоління дівчат базувалася на принципі – «освіта понад усе!».

Жіноча середня загальноосвітня школа в імперії почала формуватися з кінця 1850-х – початку 1860-х рр., але успіхи її розвитку у пореформений період вражають. Протягом пореформеного 30-ти річчя число жіночих гімназій виросло у 5 разів (для порівняння – чоловічих в 1,7 рази), контингент повної дівочої середньої школи розширився майже в 12 разів, неповної – 5 [5, с. 22]. Навіть у період реакції 1880-х рр. загальна поступова лінія розвитку середньої дівочої освіти не переривалася. Після столичних міст за мережею розвитку освітньої системи в імперії виокремлювалися українські губернії. На початок 1883 р. в Наддніпрянщині діяло 100 чоловічих середніх навчальних закладів з 26 487 учнями та 89 дівочих з 18 777 ученицями [6, с. 228].

У той же час сучасники відмічали низку суттєвих недоліків дівочої середньої школи, що активно формувалася у пореформений період, а саме: збереження поверховості програм; обмеженість можливостей розширення сфери праці по закінченню навчання; консерватизм більшості начальниць цих закладів. Критично оцінювали і майбутнє вчителів-жінок міських та сільських шкіл, яких сотнями випускали жіночі гімназії. До того ж навіть традиційна сфера застосування жіночої праці – педагогічна, вимагала серйозного поглиблення знань у зв'язку зі зростаючими вимогами нового часу, а тому все більше відчувалася недостатність освітнього рівня гімназій та інститутів для вчителя-жінки, котра потребувала спеціальних знань та серйозної підготовки. Як наслідок, дівоча молодь прагнула до більш солідної освіти, ідеалом якої ставала університетська.

У 1863 р. в Росії видано новий університетський статут, що відкривав вільний доступ до університетів для всіх, крім жінок. Це спонукало найактивніших до пошуку можливостей навчання у закордонних університетах. День 14 грудня 1867 р. увійшов в історію вищої жіночої освіти як знаменна подія – у Цюриху відбувся публічний блискучий захист дисертації на ступінь доктора медицини росіянкою Надією Прокопіївною Суисловою. Інформація про це поширена пресою стала дієвим імпульсом до активізації справи наукової освіти жіноцтва у всій Європі, і в Російській імперії зокрема. Захоплення успіхом першої росіянки з докторським дипломом і появу дівчат, що її наслідували, констатували і представники вищої влади в держа-

ві [7, арк. 3]. Реальністю стає стрімке зростання чисельності російських підданих у Цюрихському університеті. Пікове зростання відмічається влітку 1873 р., коли до університету записалося 100 дівчат з Росії [8, с. 65]. Прикметно, що уродженки українських губерній серед них переважали – 41,7 % [7, арк. 3]. Представники вищої державної влади визнали, що це не випадкове та поодиноке явище, а результат масового руху, поширеного по всій імперії, а тому й заслуговує на особливу увагу уряду. Наслідком став дозвіл на відкриття вищих жіночих курсів (далі ВЖК) у Москві, Казані, Петербурзі та Києві.

Оцінюючи перші підсумки діяльності ВЖК в університетських містах кінця 1870-х рр., Міністерство народної освіти вказувало на крайню чутливість у ставленні до них усіх верств суспільства, що виявлялося у повному співчутті курсам та масі чуток та перебільшень про них, неочікувано чисельним контингентом [9, арк. 40]. Казанський губернатор відверто висловлювався про шкідливість курсів у виховному аспекті через «прилучення дівчат, які вважають себе студентками, до загального бродіння умів» [9, арк. 65]. Найбільш непокоїло його те, що значна частина слухачок очікувала стати не гарними дружинами та матерями, а готувала себе «до якоїсь вищої наукової діяльності з вельми різкими судженнями про існуючий державний лад» [9, арк. 66]. Це доводить справжню серйозність дівочого навчання, наполегливість у досягненні поставленої мети та оволодіння критичним мисленням, що і є ознакою справжнього інтелектуала.

В епоху соціально-економічного перелому на порозі індустріального часу відбулася переоцінка цінностей повсякденного життя. Нові погляди та орієнтації поширювалися, активно захищалися та утверджувалися, стаючи елементами нового менталітету, який відповідав вимогам динамічного суспільства, де розв'язання життєвих проблем все більшою мірою переміщалося з сімейних чи станових структур на індивіда як такого. Носіями нового світогляду стає молоде покоління дівчат. «Незалежності від батьків, від домашніх обставин. Волі!» – так визначає свої спонукальні мотиви харків'янка Катерина Серебрякова (в заміжжі Антонович), згадуючи шлях, що привів її до вищої освіти [10, с. 122]. «Не можна вічно жити на утриманні рідних. Останній рік гімназії, потім курси і служба» – зазначала у щоденнику харківська гімназистка Марія Вишневська на початку XX ст. [11, с. 33,98].

Дівчата вже не просто обирають вищу освіту як подальший життєвий етап, а й самостійно визначають власний фах і навчальний за-

клад, де бажають навчатися. Надія Суровцева, уманська гімназистка, згадувала про холодну війну з батьком, який наполягав на вступі до Київського університету, де навчався він, вона ж обстоювала столицю як місто з кращими науковими силами [12, с. 38]. «Поїдеш до Петербургу, – не дочка мені, допомагати не буду», – категорична позиція батька, у відповідь не менш рішуча її, – «Тоді донька буде без вищої освіти».

Протягом другої половини XIX ст. навколо вищої жіночої освіти ще існувала маса упереджень, справа тільки започатковувалася, а тому на ВЖК йшли найкращі дівчата, що понад усе прагнули до саморозвитку. Як правило, спонукальним мотивом до вищої освіти стає ознайомлення з оточуючою дійсністю протягом декількох років по закінченню середньої школи [13, арк. 2]. Кругла сирота, золота медалістка С. Шетман змушена через складні матеріальні обставини життя відкласти реалізацію своєї мрії про подальшу освіту, проте «навіть коли надії через відсутність коштів не було, на курси тягнуло все сильніше рік від року» [13, арк. 33]. Вступивши на Київські ВЖК з обмеженими коштами, не жалкувала про прийняте рішення навіть тоді, коли час від часу бувало сутужно. Слухачка Катерина Шевченко відверто вказувала, що поряд з жадобою знань та бажанням визначити своє місце в оточуючому світі, найдієвішим чинником до активних занять заради підготовки до вступу стає її чотирирічне вчителювання у віддаленому глухому селищі, де по два тижні чекали пошти [13, арк. 32].

Для 16-ти річної випускниці Керченської гімназії Юлії Фаусек дороговказом подальшого життя став принцип брата – «кожна освічена людина повинна вивчати природничі науки», до якого долучалися листи старших подруг, що вже навчалися у столиці. Туга і заздрість до них не тільки засмучували дівчину, але й надавали імпульсу до невтомної праці – «вдень бігала по приватних уроках, а ввечері навчалася сама, готуючись до вступу на жіночі медичні курси у Петербурзі» [14, арк. 261]. Утім, тужити по гімназії дівчатам не було часу: думали про майбутнє, обирали вищий навчальний заклад і готувалися до вступу [13, арк. 41].

Обов'язковою вимогою для вступу на ВЖК у Росії відповідно до Правил для слухачок і вільних слухачок від 19 травня 1879 р., ставало закінчення 8-го (педагогічного) класу гімназій чи наявність диплома домашньої вчительки з усіх предметів гімназійного курсу, котрий отримували після складання відповідного іспиту [15, с. 11]. Обрання

медичного фаху передбачало і екзаменування з окремих предметів за курс чоловічих гімназій. Як згадувала Катерина Антонович, саме під керівництвом гарного наставника, латина настільки захопила її, що опанувала напам'ять Горація і Овідія, хоча програма іспиту це і не вимагала [10, с. 73]. Утім, єдиний на всю імперію Жіночий медичний інститут в Петербурзі не відразу відчинив двері перед допитливою українкою, оскільки у відповіді зазначалося, що приймають виключно випускниць із золотою медаллю. Маючи срібну медаль, Катерина автоматично зараховувалася на наступний рік і мала зачекати. Та велике бажання навчатися обумовили її рішення про вступ на природничі курси професора Лесгафта, де упродовж року вдосконалювалася в обраному напрямку науки.

Не лякало наполегливу Надію Суровцеву з провінційної Умані й те, що у випускниць Київського навчального округу шанси на вступ до вищих жіночих навчальних закладів Петербургу були слабенькі, оскільки набирали виключно відмінниць. Маючи золоту медаль за 7 класів гімназії, готуватися до іспитів на атестат зрілості вона вирішила самостійно, незважаючи на те, що вимоги до «екстернів» були суворіші [12, с. 38]. Не дивує і прагнення Софії Лейтман з невеличкого містечка Київської губернії до найвищих балів у школі задля отримання медалі, котра бачить у цьому єдину можливість вступу на медичний факультет [13, арк. 47]. Уже курсисткою, відверто зізнавалася, що не уявляла скільки складностей попереду, яка маса енергії має бути витрачена, щоб стати нею, і яку відповідальність це накладає. Природно, що час по закінченню гімназії для бажаючих вступити до вищого навчального закладу – це час самоосвіти та подальшого вдосконалення в знаннях. Тамара Шадріна наголошувала, що «ніколи не було такої запопадливості в заняттях як у рік, коли плакала думку, що склавши іспити, стану медичкою» [13, арк. 31].

Дійти до визначеної випускницями середніх шкіл мрії непросто, оскільки на шляху траплялися різні життєві ситуації. Аналіз біографій курсисток доводить, що наміри подальшого інтелектуального зростання шляхом вступу на ВЖК не завжди реалізовувалися в рік завершення середньої освіти. Непоодинокі випадки, коли перешкодою ставав і стан здоров'я. Так, серйозна хвороба зруйнувала плани випускниці Ніжинської гімназії, золотої медалістки Ольги Добіаш (майбутнього визначного радянського історика), котра по закінченню бажала вступити на столичні ВЖК, утім сила волі, виявлена під час чотирирічного лікування, умож-

ливила реалізацію мрії – стати курсисткою історико-філологічного відділення [16, арк. 10].

Вступ на курси дівчата визначають як «заповітну мрію», то й не дивно, що повідомлення про зарахування викликає безмежну радість [13, арк. 37]. Анна Сафонова з села Дерюгіно Курської губернії покинула свою малу батьківщину та приїхала на Київські ВЖК «з гордим усвідомленням того, що йде до храму науки, на служіння людству» [13, арк. 55]. «Нарешті щастя, удача, сон на яву здійснився. Прийнята на курси. Можна працювати, складати іспити, слухати лекції, живучи у великому культурному центрі проводити час цікаво та продуктивно», – такий радісний настрій охоплював першокурсниць [13, арк. 46]. Допитливі дівчата з Наддніпрянщини, що обрали шлях розумового вдосконалення шляхом вищої освіти, саме в навчальному студентському середовищі, почували себе комфортно та затишно. «Інститут! (Йдеться про Жіночий медичний інститут у Санкт-Петербурзі). Його любила і працю в ньому цінувала, там почувалася вільною і щасливою. Приходимо зранку, перебуваємо там майже цілий день, а у праці час іде непомітно» [10, с. 122]. «Бігала по лекціях. З побожністю сиділа і слухала славетну професуру. Система навчання була лекційна, не примусова. Але місця в аудиторії на лекціях деяких професорів треба було займати за кілька годин» [12, с. 40]. День минав у слуханні лекцій, вечори присвячувались опрацюванню прослуханого.

Про існування декілька рівневої серйозної системи відбору у вигляді екзамену (обов'язково складеного на відмінно) задля отримання права доступу до лабораторії для практичних занять з неорганічної хімії з обмеженою кількістю місць, указувала курсистка фізикоматематичного відділення Юлія Фаусек [14, арк. 53]. Працювати методично, з великою охайністю та ретельністю виконувати завдання привчали на практичних роботах. Поважне прізвисько «спеціалістки» отримували виключно ті слухачки, котрі як Юлія, керуючись власним інтересом затримувалися в лабораторіях довше інших, виконували завдання понад програму, винагородою ж ставали надані викладачами додаткові книжки та запрошення до музею Академії Наук [14, арк. 67]. Більшість курсисток відчували глибоку повагу та вдячність до професури за прекрасне ставлення та бажання зробити все можливе задля належної постановки вищої жіночої освіти [14, арк. 70]. Дівочі спогади відверто вказують на якнайширше сприяння небайдужих дослідників дівочим талантам та першим самостій-

ним науковим крокам. Так, за прихильності асистента Юлія почала працювати в кабінеті зоології Петербурзького університету, брала участь у досліджах [14, арк. 123]. Цей вчинок був сміливий і незаконний: жодна жінка того часу не переступала поріг університету. Саме асистент навіював їй впевненість у науковому майбутньому, допомагав працювати, давав літературу, спонукав до виступу з власною науковою розвідкою на засіданні Товариства природознавців при університеті і членства в ньому.

Надзвичайне заповзяття, навіть пристрасть при навчанні на столичних ВЖК були прикметними рисами Ксенії Рудинської, доньки бідного дядька з Чернігівщини. Визначивши науку і навчання як життєве кредо цього періоду, вона не дозволяла собі гаяти ані хвилинки на розмови з товаришами [14, арк. 100]. Захоплення органічною хімією і надмірна працьовитість при досліджах увінчалися пропозицією працювати у професора Бутлерова в лабораторії Академії Наук. Слід відзначити, що дівчата, як науковці-початківці досить критично ставилися до власних досягнень. Скромно оцінюючи свій потенціал та наукові шанси, відчували неможливість повністю віддатися науці та не бажаючи стати маленьким вченим, значна частина обирала більш реальний шлях подальшої реалізації через працю [14, арк. 100, 137].

Загальним переконанням молоді того часу залишалися відголоски народництва 1860-х рр. «приносити користь народу». «Буду лікарем, поїду в село лікувати народ», – коли це не вдалося і Юлія потрапила на Бестужевські курси, то мріяла стати вчителем у селі, рідному місті, пізніше – Санкт-Петербурзі [14, арк. 261]. «Скінчу медичний інститут, почну лікувати людей і цим стану корисною», – моделювала подальший шлях Катерина Антонович [10, с. 102]. Промова батька у суді посіяла в душі Надії Суровцевої мрію стати адвокатом і боронити людей від кривди [12, с. 39]. Отже, праця, що ґрунтується на високій кваліфікації, набула самостійної цінності; особиста участь у ній визначалася як її ефективність, індивідуальна свобода та громадський радіус дії вважалися передумовами для успішної роботи. Таку самосвідомість, засновану на професійній кваліфікації та соціальній відповідальності, розвинули у собі багато жінок.

Громадськість Києва на межі століть відверто вказувала владі, що зростання кількості дівчат, що прагнуть вищої освіти, відповідає загальному інтелектуальному росту Росії і є безпосереднім його виявом [17, арк. 1]. Незважаючи на те, що протягом багатьох десятиліть у сфері академічної освіти діяли державні обмеження, втім у

1913/1914 р. у навчальних закладах університетського типу (включаючи і відповідні інститути) навчалось близько 41 тисячі юнаків та 35 тисяч жінок [1, с. 52]. За співвідношенням осіб, які навчалися у ВНЗ усіх типів, доля жінок у 1914/1915 р. становила 30 %. Це означає, що російські студентки належали до авангарду жіночої вищої освіти в Європі.

Отже, рішення щодо модернізації економічної структури і пов'язані з ним перетворення громадських завдань обумовили прискорений розвиток освітніх структур у Російській імперії і в дев'яти українських губерніях. У суспільстві активно поширюються норми Нового часу, в основі яких лежали безмежне визнання індивідуальності та права на самостійний розвиток, громадянську свободу та трудовий етос, орієнтований на потреби індивіда. У пошуках самовизначення дівчата приймали рішення будувати своє життя на основі нової системи цінностей і розширювати радіус своїх дій за межами традиційних сімейних кордонів, серед широкої громадськості. Основним каналом реалізації потужних розумових можливостей жіноцтва, до цього майже не затребуваних, стає навчання у вищій школі задля інтелектуального вдосконалення. Внутрішня енергія бажаних наукових знань дівчат Наддніпрянщини скеровується на подолання всіх перешкод для омріяного вступу до вищого навчального закладу. Представницями соціальних змін та нової громадянської культури, що формувалася у модерний період, стають «нові жінки», відмінниці навчання і медалістки по закінченню середньої школи, інтелектуалки, що добре оволоділи обраним фахом та науковими знаннями з метою професійної реалізації на благо всього суспільства, що визначається ними як власне покликання.

Бібліографічні посилання

1. *Пиетров-Эннкер Б.* «Новые люди» России: Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции / Б. Петров-Эннкер / пер. с нем. – М, 2005.
2. *Перова Н.* Смолянки, мариинки, павлушки...бестужевки. Из истории женского образования в Санкт-Петербурге / Н. Перова. – СПб, 2007.
3. *Юкина И.* Русский феминизм как вызов современности / И. Юкина. – СПб, 2007.
4. *Пономарева В. В.* Мир русской женщины: воспитание, образование, судьба. XVIII – начало XX века / В. В. Пономарева, Л. Б. Хорошилова. – 2-е изд. – М, 2008.
5. *Чуткий А.* Професура Університету Св. Володимира і вища жіно-

ча освіта у Києві (друга половина XIX – початок XX ст.) / А. Чуткий // Історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 87–92.

6. *Нижник В.В.* Жіноче питання на прикладі вищої освіти у громадсько-політичному житті Російської імперії у другій половині XIX ст. / В.В. Нижник // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2005. – № 5. – С. 171–176.

7. *Добролюбский А.* К истории женского высшего образования в Одессе в XIX – нач. XX вв. / А. Добролюбский // Південний захід. Одесика: Історико-краєзнавчий альманах. – Вип. 7. – Одеса, 2009. – С. 16–37.

8. *Кобченко К.А.* «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів / К. Кобченко. – К, 2007.

9. *Днепров Э.Д.* Женское образование в пореформенной России / Э.Д. Федосова // Бестужевские курсы – первый женский университет в России (1878–1918); под ред. Э.Д. Днепров. – М., 1980. – С. 5–24.

10. Д-ский. Сведения по статистике труда и образования среди женского населения России // Женское образование. – 1886. – № 3. – С. 227–229.

11. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 759, оп. 22, спр. 2038.

12. Русская студентка за границей // Первый женский календарь на 1912 год. – СПб., 1912. – С. 57–76.

13. РДІА. – Ф. 1282, оп. 2, спр. 1869.

14. *Антонович К.* З моїх споминів / К. Антонович. – Канада, Вінніпег: накладом Української академії наук, 1967. – Ч. 3. – (Українська Вільна Академія Наук. Серія : Літопис УВАН. Ч. 25). – С. 85–127.

15. *Вишневская М.* Дневник Харьковской гимназистки / М. Вишневская. – Х., 2007.

16. *Суровцова Н.* Спогади / Н. Суровцева. – К., 1996.

17. Державний архів Києва. – Ф. 244, оп. 15, спр. 32.

18. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (далі – ВР РНБ). – Ф. 807, од. збер. № 1.

19. Министерские распоряжения: Циркулярное предложение попечителям о порядке экзаменов для вступления на высшие женские курсы // Журнал Министерства народного просвещения. – 1882. – № 1. – С. 10–11.

20. ВР РНБ. – Ф. 254, спр. 480.

21. РДІА. – Ф. 1284, оп. 188, спр. 186.

Надійшла до редколегії 07.07.09.